

Wykształcenie i zaangażowanie obywatelskie

The education and civic engagement

Słowa kluczowe: społeczeństwo obywatelskie, edukacja, zaangażowanie obywatelskie.

Key words: civil society, education, civic engagement.

Abstract: The aim of this paper is to answer whether the level of formal education, as measured by the number of schooling years, influences various indicators of civic engagement such as participation in elections, activity in NGOs, volunteering, charity, and has any influence on social trust and concern about a common good. An analysis of reports released by CBOS (a Polish public opinion research center) and Klon/Jawor (an association which deals with the 3rd sector in Poland) enabled the author to conclude that civic engagement is positively related to the level of education.

Wprowadzenie. Zazwyczaj u podstaw każdego ładu społecznego leży swego rodzaju zgoda co do pewnych podstawowych wartości, których podzielenie będzie gwarantowało najlepszy i najpełniejszy rozwój zarówno jednostki, jak i całej wspólnoty. Wartości te przekazywane są w procesie socjalizacji tak, że ich realizacja jest postrzegana jako imperatyw.

W dyskursie społecznym i politycznym funkcjonuje wiele pojęć, które określają ten idealny i pożądany stan społeczeństwa, jak również warunki, jakie muszą być spełnione, aby został on osiągnięty. Jedną z takich kategorii jest społeczeństwo obywatelskie. Uznawane jest za optymalną formę organizacji życia zbiorowego ludzi, stanowi zarówno cel polityki polskiej¹ i unijnej, jak również środek do osiągnięcia lepszego, bardziej demokratycznego ładu politycznego.

Spśród wielu filarów, na których opiera się społeczeństwo obywatelskie, dwa wydają się szczególnie ważne. Są to szeroko rozumiane wykształcenie oraz zaangażowanie obywatelskie. Przedmiotem tego artykułu będzie zatem zbadanie ich wzajemnego wpływu.

O edukacji i wykształceniu. Edukacja i wykształcenie są kwestiami podejmowanymi nie tylko przez pedagogów i dydaktyków. Stanowią także przedmiot zainteresowania polityków, zarówno jako element polityki społecznej, jak i narzędzie władzy,

---

¹ Por. <https://www.mpips.gov.pl/spoleczenstwo-obywatelskie>, <http://www.eesc.europa.eu/?i=portal.en.civil-society>

ekonomistów², socjologów, jak również organizacji między i ponadnarodowych, jak choćby Unia Europejska czy Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju/*Organization for Economic Co-operation and Development* (dalej OECD).

Co więcej zaliczane są do dóbr, do których wszyscy mają niezbywalne prawo. Stąd dostęp do edukacji, w tym formalnej, podobnie jak dostęp do pracy, zdrowia czy kultury staje się kwestią społeczną. Stanowisko to zostało wyrażone już w *Deklaracji praw człowieka* [1948]: „1. Każda osoba ma prawo do nauki. (...) 2. Nauczanie winno mieć na względzie pełny rozwój osobowości ludzkiej oraz umacnianie poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności. Powinno ono służyć popieraniu zrozumienia, tolerancji i przyjaźni między wszystkimi narodami oraz wszystkimi grupami rasowymi lub religijnymi (...)”³.

Z obydwu omawianych pojęć edukacja ma szersze znaczenie. Według Anthony’ego Giddensa jest to instytucja społeczna, która poszerza horyzonty, pomaga zdobywać i rozwijać wiedzę i umiejętności. Edukacja nie jest tożsama ze szkolnictwem. Szkolnictwo jest pojęciem węższym i odnosi się do formalnego procesu kształcenia mającego miejsce w wyspecjalizowanych placówkach – szkołach⁴.

Podobne całościowe podejście można znaleźć w opracowaniach, w których dominuje podejście empiryczne, gdzie edukacja jest traktowana jako mierzalna zmienna wpływająca na inne aspekty życia społecznego. Przykładem takiego ujęcia jest raport *OECD Education at a Glance 2015*⁵. Zawiera on wiele niezwykle cennych danych dotyczących różnych wymiarów edukacji w Europie i na świecie. Porusza między innymi kwestie związane z edukacją dorosłych czy wpływem wykształcenia rodziców na osiągnięcia szkolne dzieci. Ponieważ format tego artykułu nie pozwala na szerokie omówienie wszystkich zawartych w raporcie zagadnień, przytoczę jedynie matrycę wskaźników informujących o zasobach ludzkich i kapitale zainwestowanym w edukację.

Poniższa tabela przedstawia edukację jako wielowymiarowy system, w którym wpływ wywierają zarówno czynniki makro takie jak kontekst polityczny czy ekonomiczny, jak również takie czynniki jak cechy własne nauczycieli czy uczniów.

Ponieważ omówienie wszystkich wymiarów edukacji i ich wpływu na zaangażowanie obywatelskie przekraczałoby ramy tego artykułu, poddany analizie będzie jedynie wpływ wykształcenia, mierzonego latami nauki.

---

² M. Friedman and R. Friedman (1981) *Free to choose*, Penguin Books UK, chapter: What’s wrong with our schools? Pierre Bourdieu (2006) *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

³ Deklaracja praw człowieka 10 XII 1948 <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html>, art. 26.

⁴ A. Giddens, P.W. Sutton (2013) *Sociology*, Cambridge: Polity Press, s. 870.

⁵ OECD, *Education at a glance 2015: OECD indicators*, OECD Publishing, <http://www.oecd.org/edu/education-at-a-glance-19991487.htm> (dostęp 26 grudnia 2015).

Tabela 1. System edukacyjny i jego aktorzy

Kontekst Aktorzy	Rezultaty i wyniki edukacji i uczenia się	Naciski polityczne i konteksty kształtujące rezultaty edukacyjne	Antecedencje lub ograniczenia nadające kontekst polityce
Uczestnicy indywidualni	Jakość i dystrybucja wyników indywidualnej edukacji	Jednostkowe nastawienie, zaangażowanie, i zachowanie w procesach edukacyjnych	Uwarunkowania środowiskowe uczniów i nauczycieli
Warunki nauczania	Jakość sposobu nauczania	Pedagogia, uczenie się, praktyka i klimat klasy	Warunki pracy ucznia i nauczyciela
Dostawcy usług edukacyjnych	Wyniki działań instytucji edukacyjnych	Organizacja szkoły i środowisko, w którym działa szkoła	Cechy dostawców usług edukacyjnych i społeczności, w których działają
System edukacyjny jako całość	Ogólna efektywność systemu edukacyjnego	Systemowe warunki alokacji zasobów i działań	Konteksty narodowe, edukacyjne, ekonomiczne i demograficzne

Źródło: *OECD Education at a glance 2015*, s. 15⁶.

Krótko o społeczeństwie obywatelskim. Pisząc o zaangażowaniu obywatelskim Polaków, konieczne jest przyjęcie pewnej cezurę czasowej. Datą będącą kamieniem milowym zarówno w refleksji teoretycznej, jak i badaniach empirycznych jest rok 1989. Dopiero po odzyskaniu suwerenności i swobód politycznych można mówić o naturalnym rozwoju społeczeństwa obywatelskiego. Trzeba przy tym pamiętać, że odbudowę struktur pośrednich utrudniały zniszczenia, jakich dokonał w tkance społecznej system komunistyczny.

Planowe tłumienie oddolnych i spontanicznych inicjatyw przez PRL-owskie władze doprowadziło do powstania zjawiska nazwanego przez Stefana Nowaka próżnią socjologiczną – „pomiędzy poziomem pierwotnych grup i poziomem narodowej społeczności istnieje – z punktu widzenia identyfikacji ludzi i ich emocjonalnego zaangażowania – rodzaj socjologicznej próżni. (...) społeczna struktura naszego kraju jawiłaby się jako <<federacja>> grup pierwotnych, rodzin i grup opartych na przyjaźni zjednoczonych w narodowej wspólnotie z bardzo słabymi innymi typami więzi pomiędzy tymi dwoma poziomami”⁷. Stąd przyglądając się zaangażowaniu Polaków, trzeba uwzględnić fakt, iż społeczeństwo obywatelskie powstawało niejako *na surowym korzeniu*.

Nie zmienia to faktu, iż po ponad 20 latach można pokusić się o wskazanie pewnych prawidłowości, w tym zależności między wykształceniem a zaangażowaniem w sprawy publiczne. Zanim jednak zostanie omówiony ten temat, należy podać choćby skrótową definicję społeczeństwa obywatelskiego. Skrótową, gdyż przedstawianie całych dziejów tego pojęcia przekraczałoby znacznie objętość tego artykułu⁸.

⁶ OECD, *Education at a glance 2015*, op.cit., s. 15. Tłumaczenie własne DS.

⁷ S. Nowak (1979), *Przekonania i odczucia współczesnych*, w: M. Roztworowski (red), *Polaków portret własny*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, s. 128 [wyróżnienia jak w oryginale].

⁸ Por. D. Pietrzyk-Rivees (2012) *Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła*, seria „Monografie Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej”, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, J. Szacki (red.) (1997), *Ani książkę ani kupiec: obywatel*, Kraków: ZNAK.

Jak pisze Jerzy Szacki, „do niezbywalnych składników idei społeczeństwa obywatelskiego zdaje się należeć z jednej strony swego rodzaju kult aktywności spontanicznej, nieplanowanej i niekierowanej, choć utrzymanej w granicach określonych przez prawo i dobre obyczaje, z drugiej – uznanie indywidualizmu i pluralizmu za wartości zasługujące na to, aby je jak najlepiej chronić i prawnie gwarantować”⁹.

Inne cechy społeczeństwa obywatelskiego to:

- społeczeństwo stanowi przeciwwagę dla państwa;
- interes indywidualny jest zbieżny z interesem społecznym;
- obywatele samoorganizują się, nie czekając na odgórne inicjatywy i przydział środków;
- aktywność ta jest spontaniczna, lecz utrzymana w granicach obowiązującego prawa i obyczajów;
- obowiązują rządy prawa, wyznacza ono sposoby działania, a nie cele;
- państwo jest zewnętrzne wobec społeczeństwa¹⁰

W ujęciu empirycznym, społeczeństwo obywatelskie będzie oznaczało trzeci sektor, gdzie cele są publiczne, a podmioty je realizujące są prywatne. Obywatele nie czekają na działania państwa, lecz samoorganizują się i sami szukają rozwiązania istotnych dla nich problemów. W tym rozumieniu idea społeczeństwa obywatelskiego wiąże się z ściśle uczestnictwem i zaangażowaniem¹¹.

Tak więc w tym artykule społeczeństwo obywatelskie będzie rozumiane jako „[sferą] instytucji, organizacji, sieci i osób oraz ich nastawienia wobec wartości, znajdującą się pomiędzy rodziną z jednej strony a państwem i rynkiem z drugiej stron i powiązaną szeregiem zasad, w ramach której ludzie dobrowolnie działają w duchu dobra ogólnego”¹². Zaangażowanie obywatelskie będzie zatem gotowością do włączania się w sprawy wspólnoty.

O zaangażowaniu obywatelskim i wpływie wykształcenia. Wykształcenie mierzone latami nauki jest obok płci, dochodu czy miejsca zamieszkania jedną z tych zmiennych, która w większości badań socjologicznych uznawana jest za kluczową w wyjaśnianiu wielu społecznych prawidłowości takich jak choćby religijność czy poglądy polityczne. Wyniki badań pokazują, że wyższe lub niższe wykształcenie wpływa na sposób uczestnictwa w życiu zbiorowym.

Zaangażowanie obywatelskie posiada wiele wymiarów. Pierwszym z nich, najbardziej oczywistym jest członkostwo oraz tworzenie organizacji pozarządowych. Kolejnym są wolontariat i filantropia, działania prospołeczne i praca na rzecz innych, ale poza formalnymi NGO-sami, dalek wrażliwość na dobro wspólne, zaufanie oraz

⁹ J. Szacki (red.) (1997), *Ani księżę ani kupiec: obywatel*, Kraków: ZNAK, s. 59.

¹⁰ Na podstawie: Szacki (1997) op.cit. ss. 6–62, A. Krasnowolski (2014) *Spółeczeństwo obywatelskie i jego instytucje*, Zespół Analiz i Opracowań Tematycznych, Biuro Analiz i Dokumentacji, Warszawa: Kancelaria Senatu.

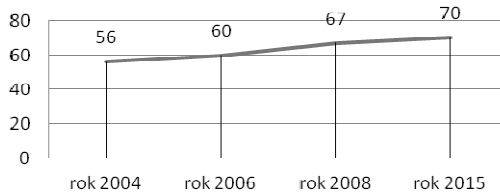
¹¹ J. Szacki (1997) op.cit s. 54.

¹² S. Raabe *Transformacja i społeczeństwo obywatelskie w Polsce. Kościół jako sojusznik społeczeństwa obywatelskiego*, Raporty Fundacji Konrada Adenauera, nr 9, 2008, s. 4–5.

uczestnictwo w wyborach. Spróbujmy przyjrzeć się po kolei, jaki wpływ na powyższe wymiary ma posiadanie formalnej edukacji.

Warunkiem istnienia społeczeństwa obywatelskiego jest obecność silnego trzeciego sektora, stowarzyszeń, fundacji i organizacji pozarządowych; to właśnie w tej sferze swoje ujście znajduje spontaniczna i żywiołowa ludzka aktywność. Ponadto NGOsy pełnią wobec zbiorowości pewne istotne funkcje – artykułują potrzeby i interesy społeczne, kontrolują władzę, pomagają potrzebującym, integrują i aktywizują wspólnoty¹³.

Przyglądając się cechom osób związanych z organizacjami pozarządowymi wiadać, że posiadanie wykształcenia odgrywa kluczową rolę. 70% osób pracujących w organizacjach pozarządowych posiada wykształcenie wyższe¹⁴. Co więcej, tendencja ta ma charakter wzrostowy¹⁵:

Rys. 1. Udział osób z wyższym wykształceniem wśród pracowników NGO, dane w %

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Polskie organizacje pozarządowe 2015* (2005). *Zakorzenie działań organizacji pozarządowych i uspołecznienie* (2009), s 60.

Prawidłowość ta jest widoczna także w przypadku działań na rzecz innych, ale w sposób nieformalny, mających charakter bezpośredniej pomocy rodzinie lub krewnym lub też będących pracą „na rzecz swojego otoczenia, lokalnej społeczności, sąsiedztwa czy miejscowości (na przykład sprzątanie okolicy, wspólna budowa lub remont budynków publicznych, dróg, organizowanie lokalnych imprez)”¹⁶. Im wyższe wykształcenie, tym większa chęć niesienia pomocy innym. Dane raportu Klon/Jawor mówią, iż „w tego typu działalność angażuje się 41% badanych z wykształceniem wyższym, 27% ze średnim, 25% z zawodowym i tylko 17% osób z wykształceniem podstawowym”¹⁷.

Analizując dalej profil osób nastawionych prospołecznie, nie można pominąć wolontariuszy i darczyńców. Zarówno wolontariusze, jak i darczyńcy są dobrze wykształceni, 30% tych pierwszych legitymuje się wykształceniem wyższym¹⁸. Podobnie jak wolontariusze, tak i darczyńcy są lepiej wykształceni:

¹³ D. Gawin, P. Gliński (2006) (Ed.) *Civil society in the making*, Warsaw: IFiS Publishers, s. 267.

¹⁴ *Polskie organizacje pozarządowe 2015*, (2015) Warszawa: Stowarzyszenie Klon/Jawor, www.fakty.ngo.pl/files/wiadomosci.ngo.pl/public/.../KondycjaNGO2015.pdf s. 12.

¹⁵ *Zakorzenie działań organizacji pozarządowych i uspołecznienie*, (2009) Ekspertyza przygotowana na zlecenie Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej opracowana przez Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa: Biblioteka Pożytku Publicznego, s. 60.

¹⁶ *Zaangażowanie społeczne Polek i Polaków: wolontariat, filantropia, 1% i wizerunek organizacji pozarządowych Raport z badania 2013*, Warszawa: Stowarzyszenie Klon/Jawor, 2014, Publikacja wydana w serii *Badania Aktywności Obywatelskiej*, s. 65.

¹⁷ Tamże, s. 65.

¹⁸ <http://fakty.ngo.pl> (dostęp 2 listopada 2015).

Tabela 2. Wykształcenie darczyńców

	2003	2004	2005	2006	2007
Ogół Polaków	34,40%	39,20%	41,80%	31,50%	25,50%
Podstawowe	29,8%	29,5%	32,7%	21,7%	22,3%
Zawodowe	32,9%	35,2%	36,2%	26,5%	20,3%
Średnie	37,7%	43,9%	49,4%	35,1%	28,6%
Wyższe	35,4%	48,0%	48,1%	48,9%	32,2%

Źródło: civicpedia.org (dostęp 9 kwietnia 2010, strona w archiwum Autorki).

Choć dane z powyższej tabeli pochodzą sprzed paru lat, to nowsze opracowania potwierdzają ten trend. Raport z 2013 roku *Zaangażowanie społeczne Polek i Polaków: wolontariat, filantropia, 1% i wizerunek organizacji pozarządowych*¹⁹ stwierdza, iż 88% filantropów posiada wykształcenie wyższe.

Również przekazanie 1% na organizacje pożytku publicznego zależy od wykształcenia. Część swojego podatku na cele społeczne przekazuje 57% badanych z wykształceniem wyższym, 42% ze średnim bądź zawodowym i 15% z wykształceniem podstawowym²⁰.

Z wykształceniem związane są też pewne sposoby postrzegania relacji międzyludzkich i oczekiwania wobec innych. Widać to wyraźnie w przypadku zaufania. Podczas gdy zaufanie w sferze prywatnej wobec najbliższej rodziny i znajomych nie jest różnicowane przez wykształcenie, to stosunek do obcych zależy właśnie od liczby lat nauki. Im niższe wykształcenie, tym niższe zaufanie i większa ostrożność w kontaktach z innymi. Z kolei u osób z wykształceniem wyższym zaufanie do swoich i obcych jest na podobnym poziomie, przy jednoczesnej większej otwartości i mniejszej ostrożności w kontaktach z innymi²¹.

Podobna zależność będzie dotyczyła stosunku do współpracy i przekonania o skuteczności wspólnego działania²². Również postrzeganie korzyści z działań prospołecznych będzie zależeć od wykształcenia – im wyższe tym większa przyjemność z pomagania innym, chęć bycia pożytecznym²³, przekonanie, iż takie działania czynią świat lepszym²⁴. Osoby z wyższym wykształceniem będą też wykazywały większą wrażliwość na dobro wspólne, rozumiane między innymi jako przestrzeganie prawa lub płacenie podatków²⁵.

¹⁹ *Zaangażowanie społeczne Polek i Polaków...* op.cit., s. 69.

²⁰ Tamże, s. 83.

²¹ *Zaufanie w relacjach międzyludzkich raport nr 29/2014* (2014), R. Boguszewski (opracowanie) Warszawa, Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, www.cbos.pl (dostęp 8 grudnia 2015), s. 5, 10

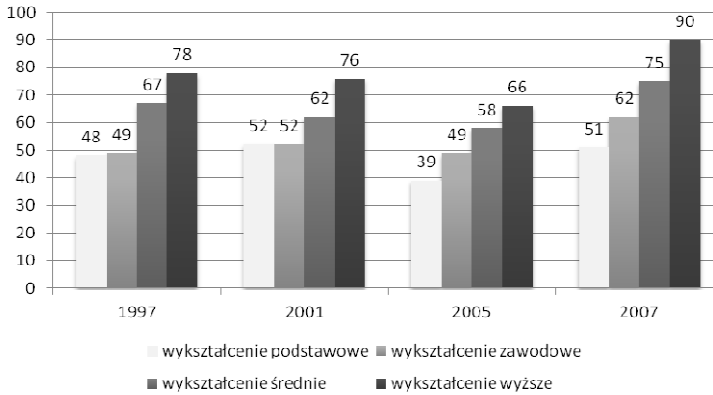
²² *Zaangażowanie społeczne Polek i Polaków: wolontariat, filantropia, 1% i wizerunek organizacji pozarządowych Raport z badania 2013*, Warszawa: Stowarzyszenie Klon/Jawor, 2014, Publikacja wydana w serii *Badania Aktywności Obywatelskiej*, s. 13.

²³ Tamże, s. 47.

²⁴ Tamże, s. 62.

²⁵ *Diagnoza społeczna 2015, warunki i jakość życia Polaków*, raport, J. Czapiński, T. Panek (red.) (2015), Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego, www.diagnoza.com (dostęp 12 grudnia 2015), s. 315–316,

Ostatnim elementem jest uczestnictwo w wyborach. Także i tutaj posiadanie wyższego wykształcenia odgrywa tym większą rolę, im wyższe wykształcenie.

Rys. 2. Wykształcenie a udział w wyborach parlamentarnych

Źródło: M. Cześnik (2007), *Partycypacja wyborcza w Polsce. Perspektywa porównawcza*, Warszawa: ISP PAN i Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 20, dane w procentach.

Podobna prawidłowość widoczna jest także w wyborach prezydenckich. Osoby lepiej wykształcone częściej deklarują chęć pójścia na wybory – 81% z wykształceniem wyższym, podczas gdy z podstawowym lub gimnazjalnym jedynie 67%²⁶.

Chodzenie na wybory również świadczy o zainteresowaniu życiem zbiorowym i poczuciu odpowiedzialności, może być także dowodem na poczucie sprawstwa i wpływu na rzeczywistość społeczną.

Podsumowanie. Przyglądając się wpływowi wykształcenia na zaangażowanie obywatelskie, widać wyraźnie, iż jest to wpływ decydujący. W 2013 roku zaangażowanych w różne inicjatywy społeczne było 34% Polaków, z czego ponad połowa z nich posiadała wyższe wykształcenie²⁷. Osoby lepiej wykształcone dominują też wśród darczyńców i wolontariuszy. Można zatem powiedzieć, że im wyższe wykształcenie, tym większe zaufanie do innych, wiara w pozytywne skutki wspólnego działania, poczucie sprawstwa i odpowiedzialności za wspólnotę (to wyraża między innymi udział w wyborach), skłonność do współpracy oraz chęć działania na rzecz innych.

Przeanalizowane dane skłaniają zatem do sformułowania wniosków praktycznych – poprawa poziomu wykształcenia będzie wpływać dodatnio na budowę społeczeństwa obywatelskiego. Trzeci sektor będzie się prężnie rozwijał tylko wtedy, kiedy obywatele nadadzą sens działalności prospołecznej i będą skłonni do wyjścia ze sfery prywatnej do publicznej. Bez edukacji, rozumianej tu jako wykształcenie, odnalezienie tego sensu będzie trudne, jeżeli nie niemożliwe.

²⁶ *Kto zamierza głosować 10 maja?* determinanty uczestnictwa w wyborach prezydenckich raport nr 62/2015, M. Omyła-Rudzka (opracowanie), Warszawa, Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, www.cbos.pl (dostęp 8 grudnia 2015), s. 11.

²⁷ *Zaangażowanie społeczne...* op.cit., s. 41.

Bibliografia

1. Bourdieu P. (2006), *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
2. Czarnik S., Turek K. (2015), *Polski rynek pracy – aktywność zawodowa i struktura wykształcenia* Na podstawie badań ludności zrealizowanych w 2014 roku, w ramach V edycji projektu Bilans Kapitału Ludzkiego Edukacja a rynek pracy – tom III, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.
3. Cześniak M., (2007), *Partycypacja wyborcza w Polsce. Perspektywa porównawcza*, ISP PAN i Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
4. *Deklaracja praw człowieka* [10 XII 1948] <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html> (dostęp 12 grudnia 2015)
5. *Diagnoza społeczna 2015, warunki i jakość życia Polaków, raport*, J. Czapiński, T. Panek (red.) (2015), Rada Monitoringu Społecznego, www.diagnoza.com (dostęp 12 grudnia 2015), Warszawa.
6. Friedman M. and Friedman R. (1981) *Free to choose*, Penguin Books UK, *What's wrong with our schools?*
7. Gawin D., Gliński P. (2006), (Ed.) *Civil society in the making*, IFiS Publishers, Warsaw.
8. Giddens A., Sutton P.W. (2013), *Sociology*, Polity Press, Cambridge.
9. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Education_statistics (dostęp 1 grudnia 2015)
10. <http://www.eesc.europa.eu/?i=portal.en.civil-society> (dostęp 8 grudnia 2015).
11. <https://www.mpips.gov.pl/spoleczenstwo-obywatelskie> (dostęp 6 grudnia 2015).
12. Krasnowolski A. (2014), *Spółczesność obywatelska i jej instytucje*, Zespół Analiz i Opracowań Tematycznych, Biuro Analiz i Dokumentacji, Warszawa: Kancelaria Senatu
13. *Kto zamierza głosować 10 maja? determinanty uczestnictwa w wyborach prezydenckich* raport NR 62/2015 M. Omyła-Rudzka (opracowanie), Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, www.cbos.pl (dostęp 8 grudnia 2015), Warszawa.
14. Nowak S. (1979), *Przekonania i odczucia współczesnych*, w: M. Roźnowski (red), *Polaków portret własny*, Kraków: Wydawnictwo Literackie,
15. *OECD, Education at a glance 2015: OECD indicators*, OECD Publishing, <http://www.oecd.org/edu/education-at-a-glance-19991487.htm> (dostęp 26 grudnia 2015).
16. Pietrzyk-Rivecs D. (2012), *Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła*, seria „Monografie Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej”, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
17. *Polskie organizacje pozarządowe 2015*, (2015), Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa.
18. *Polskie organizacje pozarządowe 2015*, (2015) Warszawa: Stowarzyszenie Klon/Jawor, www.fakty.ngo.pl/files/wiadomosci.ngo.pl/public/.../KondycjaNGO2015.pdf.
19. Raabe S. (2008) *Transformacja i społeczeństwo obywatelskie w Polsce Kościół jako sojusznik społeczeństwa obywatelskiego* Raporty Fundacji Konrada Adenauera Numer 9.
20. Szacki J. (red.) (1997), *Ani książkę ani kupiec: obywatel*, ZNAK, Kraków.
21. *Zaangażowanie społeczne Polek i Polaków wolontariat, filantropia, 1% i wizerunek organizacji pozarządowych* Raport z badania 2013, Stowarzyszenie Klon/Jawor, 2014, Publikacja wydana w serii Badania Aktywności Obywatelskiej, Warszawa.
22. *Zakorzenie działań organizacji pozarządowych i uspołecznienie*, (2009) Ekspertyza przygotowana na zlecenie Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej opracowana przez Stowarzyszenie Klon/Jawor, Biblioteka Pożytku Publicznego, Warszawa.
23. *Zaufanie w relacjach międzyludzkich* raport NR 29/2014 (2014) Rafał Boguszewski (opracowanie) Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, www.cbos.pl (dostęp 8 grudnia 2015), Warszawa.

dr Dominika SOZAŃSKA

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie
Instytut Pracy Socjalnej
dsozanska@up.poczta.pl